

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.040>

УДК 188:001.6(470+571) І. Мазепа

Олексій СОКИРКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)

sag@univ.kiev.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

ІВАН МАЗЕПА ЯК РАННЬОМОДЕРНИЙ ВОЛОДАР

Мета полягає в аналізі постаті й діяльності гетьмана І. Мазепа в контексті інституційних, соціальних та світоглядних змін, яких зазнавали держави ранньомодерної Європи. Ретроспективний огляд численого фактичного матеріалу, накопиченого мазепіанцю, вимагає застосування нових **методологічних підходів**, зокрема синхронного зіставлення головних сфер діяльності гетьмана з тенденціями змін у ролі володаря, напрацьованих сучасною « новою політичною історією ». **Основні результати.** Послідовно розглянуто різні аспекти діяльності І. Мазепа крізь призму політичної ідеології гетьманату, його стосунків зі світською та церковною елітами, головних напрямів і характеру зовнішньої, внутрішньої політики. Проаналізовано зміни у трактуванні особи володаря політичними текстами й панегіриками епохи, зауважено надання гетьманом переваги дипломатичним методам над військовими, розкрито особливості розбудови військових інститутів на тлі Мілітарної революції. Автор бачить **перспективу подальших студій** над роллю й функціями гетьманів як ранньомодерних володарів в їх порівняльному аналізі з правителями трибутивних держав (« tributary states ») Центрально-Східної Європи. **Висновки** обґрунтовують « типовість » ролі та діяльності І. Мазепа для потестарного ландшафту ранньомодерної Європи, суголосну тенденціям XVII ст., котрі зберігали у статусі й функціях володарів чимало домодерних рис. Влада гетьмана спиралася на політичну еліту та інститути, виворені в результаті синтезу річпосполитських і козацьких політичних традицій. Поєднання цих тенденцій сформувало « учасницьку » модель управління й розподілу владних прерогатив. Вони базувалися

Цитування: Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 40—61. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.040>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

на балансі між вертикальними владними ієрархіями та горизонтальними зв'язками. Така модель політичного устрою не зазнала модернізації навіть під впливом воєн й інших геополітичних викликів кінця XVII — початку XVIII ст., в той час, коли сусідні держави в боротьбі за політичне та мілітарне лідерство заходилися вдосконалювати свої механізми мобілізації військово-економічного потенціалу.

Ключові слова: *Гетьманщина, І. Мазепа, козацька старшина, Московська держава, Річ Посполита, дипломатія, армія, державне управління.*

Одна з глав книжки Б. Кентржинського «Мазепа» (1962 р.) мала метафоричну назву «Правитель», а її розділи¹ склали майже повну програму характеристики її героя як ранньомодерного державця. І, хоча автор праці, з певних причин, не використав її як дослідницьку рамку, саме формулювання питання про інтерпретацію Мазепа-володаря в контексті трендів тогочасної епохи залишається актуальним і сьогодні. Оцінка історичної ролі гетьмана пройшла звивистий шлях від критики народницькими істориками за «відрив від мас» і «соціальний егоїзм та честолюбство» до його реабілітації державницькою історіографією, яка, частково зберігши критичність щодо станового-автократичного характеру гетьманської влади, проголосила його «українським державним мужем» (Б. Крупницький). При цьому історикам часто доводилося шукати баланс і раціональне пояснення «класократичності» гетьманської політики, котра мала враховувати «інтереси народних мас». Парадигма гетьмана-«батька Вітчизни», який неодмінно має бути «улюбленцем народу» істотно зміцніла в свідомості істориків (і ширшого загалу) у XX ст. під впливом образу етатистських лідерів, зазвичай наділених аналогічним набором якостей з неодмінним наголосом на «всенародному» характері їхньої влади [2—3].

Очевидно, що такі підходи мають мало спільного з уявленнями про функції ранньомодерного володаря, виробленими сучасною історіографією, залишаючи їх в царині подальшого накопичення фактів і позбавляючи нового осмислення. Продуктивнішим видається перенесення розгляду фігури Мазепа в систему координат його епохи, позичивши з неї основні критерії для його аналізу як правителя-державця. В історіографії вже йшлося про необхідність співвіднесення його політичної біографії, а отже й історичної долі Гетьманщини, із ширшою панорамою політичної історії європейських держав рубежу XVII—XVIII ст. Синхронізація аналізу ролі й функцій правителів, їх стосунки із керівними елітами, зміни в уявленнях про природу влади, ідеологіях і практиках державного управління — все це здатне виявити причини того, чому типологічно близькі моделі держав розвивалися різними шляхами. При цьому варто пам'ятати, що методологічні підходи, вироблені переважно на західноєвропейському історичному матеріалі, потребують певної адаптації для Центрально-Східної Європи.

¹ «Новий гетьман і центральна влада», «Вершитель ідеї єдності», «Правитель і вельможі», «Дипломатія і воєнна кон'юнктура», «Прагнення нейтралітету і мрії про суверенітет» [1, С. 160—272].

Застосовуючи порівняльний підхід, мусимо застерегти, що поняття «держава» ми трактуємо не як аналог сучасної держави з чітко структурованими й централізованими вертикалями влади, галузевим управлінням, конституційним правом і т. ін. Критерії «ідеального типу» ранньомодерної держави здебільшого окреслюються мінімальним набором ознак, властивих більшості країн тогочасної Європи, незалежно від їх статусу й моделі політичного устрою: 1) суверенною владою володаря і політичної еліти над певною територією, 2) наявністю стійких державних інститутів, котрі можуть функціонувати не лише на засадах публічних механізмів, але й приватних зв'язків, 3) наявністю складно структурованих інститутів управління й права, 4) наявністю певної політичної культури й світогляду в панівній еліті, 5) наявністю представницьких інститутів і, нарешті, 6) поступовим підпорядкуванням церкви світській владі (секуляризації) [4—7].

Враховуючи викладене вище, історики так само пунктирно окреслюють й «ідеальний тип» ранньомодерного правителя, котрий подібно до ранньомодерної держави виявляється вельми пластичним за критеріями і конструктивістським за характером побудови. Найбільш слушним набором таких критеріїв, з нашого погляду, є ті, котрі вироблені дослідниками в рамках історіографічного напрямку «нової політичної історії» на рубежі ХХ—ХХІ ст. Відповідно, статус і функції володаря можна звести до: 1) наділеності вищою владою в державі; 2) суверенності цієї влади, яка базується на легітимних началах; 3) здійснення державцем законодавчих, адміністративних та військових функцій, кожна з яких може цілком або частково бути делегована якимось представницьким органам [8—12]. У своїй сукупності вони є для дослідника головними запитаннями, котрі він ставить перед історичним матеріалом щодо конкретної особи володаря.

Останні дослідження з історії держав, правителів і політичних еліт ранньомодерної Європи підкреслюють ще й особливості їх внутрішньої хронології. Згідно з нею, у другій половині XVI—XVII ст. модерні форми й моделі політичної організації (розбудова бюрократичних апаратів, постійних армій, централізація фінансово-податкових систем), нові функції володарів і їх комунікація з елітами й підданими (пошуки балансу між автократичними та представницькими моделями) призвели до побудови «fiscal-military state» [13—14]. Ці зміни були актуалізовані переважно тривалими коаліційними війнами, що припали на добу Мілітарної революції (Military Revolution), вимагаючи від держав максимального напруження сил заради втримання лідерства й збереження суверенітету. Протягом XVIII ст. під впливом раціоналізації й стандартизації інститутів і практик управління (мережі адміністративних, судових і фіскальних установ, професійного чиновництва, регулярних армій, кодифікованого права тощо), створених у попередній період, народився більш досконалий варіант «well-ordered state», відмітною особливістю якої, окрім інституційного вдосконалення, стала нова політична філософія, що відділяла особу володаря від держави, вводила абстрактні поняття «державного інтересу» й «державного суверенітету», носієм яких був «політичний народ», себто стан, наділений політичними прерогативами [15].

Як виглядає на тлі цих трендів, оприявнених конкретно-історичними дослідженнями різних регіонів ранньомодерної Європи, правитель Гетьманщини Іван Мазепа? Пробуючи дати дуже начеркову й попередню відповідь на це глобальне питання, ми підемо за критеріями, наведеними вище, котрі належать до чільних функцій володаря XVII—XVIII ст. При цьому ми не прагнемо вчергове вписати політичну історію гетьманату та його очільника у загальноєвропейський контекст. Навпаки, синхронізуючи ці явища, ми, швидше за все, побачимо більше відмінностей, аніж подібностей, що ще більше оприявнять специфіку розвитку державності козацької України. Зрештою, така оптика дозволить зняти ряд дискусійних питань в оцінці постаті Мазепа, й сформулювати нові дослідницькі проблеми.

Модель, ідеологія та «політична мова» ранньомодерної держави

Наприкінці XVII ст. тривало дозрівання політичної моделі гетьманату та її ідеологічне оформлення. За своєю сутністю це була політія республіканського типу, котра в інституційному відношенні реалізовувала головні ідеї Гадяцької унії 1658 р. (звісно, без врахування конфедерації з Польським королівством та Великим князівством Литовським). Її втілення в життя було справою молодшої генерації партії Івана Виговського, що складалася зі старої козацької старшини та покозаченої руської шляхти, котра після кривавих перипетій Руїни таки взяла реванш, захопивши владу на Лівобережній Гетьманщині на початку 70-х рр. XVII ст. В основу цієї моделі було покладено виборність чільних інституцій та урядників Війська Запорозького, котре творило головний політичний народ держави [16, С. 238—243; 17—19]. Вища влада, що належала гетьману, хоч і була обмежена в певних сферах московським царем, зберігала свій договірний (контрактний) характер і баланс між владними ієрархіями та горизонталями. Гетьман ніби заступив собою фігуру короля, котрий хоч і не був сувереном *de jure*, але володів більшістю його функцій *de facto* — був верховним розпорядником і гарантом адміністрації, суду, армії, роздавав уряди й землі, станові й корпоративні привілеї тощо. Номінально, усі роки існування гетьманату це робилося від імені верховного монарха-суверена (короля, згодом царя), фігура якого була ніби посередником між Богом і обраним ним очільником Війська Запорозького [20; 21, С. 126—169]. Ця модель політичного та владного устрою мала початок у річпосполитській традиції, та й самі сучасники часто окреслювали її як Річ Посполиту Козацьку. Так, у листі-відповіді Івана Мазепа до запорожців від 12 лютого 1688 р., в якому гетьман обґрунтовував необхідність існування постійної найманої армії, містилося посилення «*понеже [то] есть и во всех государствах, где [есть] речи посполитые*» (курсив наш — О. С.) [22, С. 100]. Це та інші апелювання до річпосполитських традицій, до яких вдавався гетьман, зайвий раз доводить її бачення Мазепою та його сучасниками в категоріях Гадяцьких пактів, про що вже йшлося в історіографії [23, С. 248—249].

За цією риторикою стояла якщо не чітка модель військово-політичного устрою гетьманату, то принаймні образ / уявлення щодо того, як саме має бути влаштована військова організація «Козацької Речі Посполитої» — Гетьманщини [24]. У найбільш концентрованому й взаємно узгодженому вигляді всі елементи Козацької Речі Посполитої знайдуть свій опис у «Договорах і постановках прав і вольностей військових» 1710 р. І хоча більшість дослідників схильна вважати його «ідеальною» конструкцією побудови гетьманської держави, котра так ніколи й не була втілена в життя, для нас важливим є те, що керівна еліта Гетьманщини бачила її архітектуру саме в рисах станової республіки з виборним правителем, що укладав договір про межі своєї влади із політичним народом. Така констеляція політичних сил / інтересів окреслюється сучасними дослідниками ранньомодерних політичних утворень як «учасницька» (participatory governance), себто побудована не лише на вертикальних ієрархіях політичного впливу, але й на горизонтальному розподілі влади. До неї тією чи іншою мірою належали практично всі держави континентальної Європи, за винятком хіба Московського царства [25—26]. Однією з основоположних засад такої моделі в Гетьманщині, запозиченої з річпосполитської спадщини, був принцип «Нічого про нас без нас» [27]. Незалежно від того, чи йшлося про спадкові або виборні монархії, республіки суверенного чи напівсуверенного статусу, у них верховна влада (навіть та, що позиціювала себе як «абсолютну») ніколи не дорівнювала тиранії й повсякчас мусила домовлятися з політичним народом і становими корпораціями про спільні рішення щодо збереження прав і свобод, запровадження нових законів і податків тощо [28].

Окремої згадки тут заслуговує ідея патримоніального гетьманату, котра ще чекає на своє дослідження. Як відомо, практично всі володарі козацької України в той чи інший спосіб намагалися закріпити у своєму роду право наслідування булави [29]. Мазепа в цьому шерезі не був ані першим, ані останнім правителем, але вочевидь мав власну стратегію й мотиви осягнення цієї мети. Як і його попередники, він явно не мав наміру поривати із виборністю гетьманського уряду, й прагнув лише обмежити коло кандидатів своїм «домом» [30—31]. Однак, право на успадкування влади мало легітимізуватися князівським титулом, котрий у випадку Мазепа був набутий не мар'яжним шляхом, а через надання імператором Священної Римської імперії в 1707 р. Він, таким чином, став другим гетьманом (після Юрія Хмельницького, який отримав титул «князя сарматського» або «князя України» від турецького султана в 1676 р.), котрий набув титул від найвищого легітимного володаря християнського світу, а не успадковував його шлюбним союзом, як намагалися робити його попередники (наприклад, Богдан Хмельницький або Іван Самойлович). Можемо лише здогадуватися відносно обґрунтування Мазепою та наближеними до нього інтелектуалами ідеї козацького князівства, якби вона справді була зреалізована. За тих складних трансформацій, яких зазнавав інститут монархії у ранньомодерній Європі, нашілимося припустити, що гетьманський політичний табір справді щиро вважав, що спадковий характер влади (носій якої все одно б залишався електом),

легітимізований титулом, не лише вводив би гетьманат до звичної ієрархії європейських державців, але й зміцнював би країну зсередини, виступав гарантом стабільності, «прав і вольностей» станів — себто тим набором позитивних функцій, якими намагалася виправдати своє існування патримоніальна монархія в умовах девальвації династичного правління у XVIII ст. [28, С. 350—355].

Прикметна риса в ідеологіях ранньомодерних політій — ідея суверенної держави, відокремленої від особи монарха / державця. Вочевидь, така концептуалізація в політичних текстах Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст. вже наявна, але ще слабко артикульована (зрештою, цих текстів у нашому розпорядженні дуже мало) [32—33]. Згадана Бендерська конституція 1710 р., в якій бачимо концентрований виклад цінностей політичного народу, осердяма і водночас носієм влади називає абстрактну соціально-політичну спільноту — Військо Запорозьке, що вочевидь нагадує «*etat i civitas*», як універсальних носіїв влади у трактатах ранньомодерних політичних мислителів і королівських правників. Ця спільнота (Військо Запорозьке) існує окремо від «народу малоросійського» — населення краю, до якого належать решта станів. При цьому територіально Військо Запорозьке і «народ малоросійський» мешкають в Малій Росії / Русі. Тут ми бачимо першу спробу такої концептуалізації, котра є ще доволі розмитою й позбавленою чітких рис (вони з'являться пізніше, у текстах козацьких автономістів другої половини XVIII ст.). Звісно, у ній годі шукати того рівня ідеологем, якими оперувала політична філософія «старих» європейських держав, у яких вже зародилася нова абстракція поняття «суверенітету», належного не стільки особі володаря, скільки народу, поняття «суверенного боргу», суверенності кордонів і абстрактної суверенної влади без прив'язки до особи державця чи якоїсь елітної групи. Але цілком очевидно, що хай і зі своїми особливостями (які здебільшого спричинювалися вояцькими витоками політичної культури козацтва) модель ідеологічного освячення гетьманату та її політичного народу мала приблизно той самий вектор розвитку.

Стосунки володаря зі знаттю й церковними ієрархами

Стабілізація суспільно-політичної та воєнної ситуації в Гетьманщині в останній чверті XVII ст. багато в чому стала можливою завдяки досягнутому балансу інтересів між гетьманами та старшинською верхівкою. Обидва владні полюси знайшли обопільно прийнятні правила взаємодії та співіснування, котрі базувалися на своєрідному пакті про ненапад (старшина зголошувалася на визнання широких прерогатив гетьманської влади в обмін на гарантування своїх прав співучасті у розв'язанні найважливіших питань внутрішньої політики, посідання урядів всіх рівнів, особисту недоторканність і недоторканність маєтностей). Ця угода послідовно закріплювалася Глухівськими (1669 р.) й пізніше була підтверджена Конотопськими (1672 р.) та Коломацькими (1687 р.) статтями. Гарантом і водночас медіатором цього *status quo* виступав московський цар, котрого оби-

дві сторони визнавали верховним сувереном і до якого належало апелювати в конфліктних ситуаціях [17, С. 254—270]. Попри те, що протягом всього цього часу стосунки гетьманів із козацькою знаттю нагадували маятникову амплітуду, в якій спроби посилити автократичне начало гетьманської влади чергувалися з послідовним відстоюванням старшиною своїх прав і привілеїв, як чільного репрезентанта політичного народу, вони виробили партнерську за своїм характером політичну модель, головною ознакою якої був договірний характер влади.

Від гетьманів, у тому числі й від Мазепи, це вимагало ведення дуже гнучкої політики, від якої значною мірою залежала їх політична кар'єра. На відміну від Самойловича, котрий часто наражався на конфронтацію з елітою, Мазепа діяв більш розсудливо, сприймаючи старшину не як політичного супротивника, а як спільноту, якою можна маніпулювати. Варто зауважити, що політичний клас Гетьманщини на той час саме проходив процес остаточної кристалізації, вироблення свої ідентичності, внутрішньої ієрархії та практик взаємодії. Мазепа всіляко сприяв його формуванню як спільноти, продовживши започатковану попередниками практику розбудови інституту значного товариства, пожалування почесних титулів, урядів і земель. Ці інвестиції в лояльність знаті мали на меті збільшити в її лавах кількість прихильників, витворити власну клієнтелу й нейтралізувати ворогів / недоброзичливців. Окрім земельних надань, мабуть, другим за вагомістю важелем впливу стала роздача титулів бунчукових і значних товаришів. Як засвідчує статистика надань XVIII ст., вони стали надійним стимулятором підтримки старшиною новообраних гетьманів на початку їх каденції або напередодні якихось дуже значних політичних випробувань [34, С. 49—95; 35, С. 258—267].

Сталою практикою, так само естафетно перейнятою з епохи Самойловича, була розбудова гетьманського двору, як владної та суспільно-політичної інституції. Двір був не просто сукупністю представників «гетьманської партії» і слуг, а ієрархізованим інститутом із чітким розподілом адміністративних функцій, котрі спершу поширювалися на управління гетьманськими ранговими маєтностями, а згодом повільно розповсюджувалися на сферу центральних і місцевих органів влади, суду й фіскалітету. Придворні часто виконували акордні функції дипломатичних кур'єрів, перемовників чи то гетьманських фактотумів у практично всіх найважливіших ділянках державного життя [36]. Тут розпочинали свої кар'єри діти з небагатих старшинських родин, або ж вихідці з Правобережжя, котрих гетьман брав у протекцію, поступово розставляючи їх на уряди в полках і сотнях, підважуючи тим самим владну монополію регіональних еліт. Водночас двір стає важливою ареною комунікації гетьмана зі світською та церковною елітою, тут під час старшинських з'їздів ухвалюються важливі рішення, приймаються іноземні дипломати, відбуваються урочисті виїзди, учти й бенкети з нагоди свят. Куртуазність і пишнота двору І. Мазепи, описана сучасниками, поступово змінює формулу репрезентації гетьманської влади, позбавляючи її колишньої спартанської аскетичності, навзамін якій приходить барокова пишність [37—39]. Варто підкреслити, однак, що в українському варіанті двір володаря залишається радше репрезентаційною структурою, аніж дієвим ін-

струментом автократії, як це було в країнах Західної Європи. Причинами цього була, по-перше, постійна ротація придворних при обранні нового гетьмана, а по-друге, стійка протидія старшин, котрі пильнували аби гетьманські слуги, яких трактували як приватну клієнтелу гетьмана, не перебирали на себе публічних функцій (це добре видно у відповідних застереженнях Бендерської конституції 1710 р.). Гетьманський двір стає важливим владним інструментом у руках козацьких володарів, але не перетворюється за розмахом і обсягом свого впливу на монарші двори європейських династій.

Ще одним важливим інструментом гетьманської політики та її надійним силовим опертям стає постійне наймане (охотницьке) військо. Потребу в ньому, у першу чергу, як у дієвому мілітарному інституті, що мав би компенсувати недоліки козацького ополчення, уже відчули Б. Хмельницький та І. Виговський, корі заходилися формувати професійну армію, фінансовану гетьманським скарбом [35]. Наприкінці XVII ст. гетьмани вже чітко усвідомлювали не лише суто бойову ефективність найманої армії, але і її роль у захисті своєї влади, що дозволяло їм позбавити силової монополії старшинські клани, котрі *de facto* контролювали козацьке військо, часто використовуючи його в протистоянні з гетьманами. Своєю чергою, козацька верхівка вела вперту боротьбу з намірами гетьманів збільшити найману армію, то вимагаючи її повної ліквідації, то обмеження її фінансування [35, С. 434—436]. Командири найманих полків, що отримували свої уряди безпосередньо від гетьмана, походили з правобережної козацької старшини, очільників іноземних найманців, провідників загонів покозачених «охотників» і запорожців — переважно емігрантів, а отже людей без визначеного статусу у суспільстві Гетьманщини. Вони належали до тієї частини гетьманської клієнтели, для яких служба володареві давала високий статус, кар'єрні можливості та шлях до збагачення [35, С. 443—450]. Мазепа, користаючись з особистих зв'язків у цьому середовищі й завдяки своїй дипломатичності, цілком засвоїв цю практику, починаючи від моменту сходження на гетьманство, коли він фактично нейтралізував підтримку найманцями Самойловича, закінчуючи антимосковським виступом 1708 р., на початку якого він спирався переважно на охотницькі полки. Разом із тим, наймане військо Мазепа не перетворилося на регулярну армію, як це було в більшості країн Західної та Центральної Європи, залишаючись швидше збройною опорою володаря всередині країни, аніж військовою машиною, здатною захищати суверенітет держави або провадити масштабні завоювання за її межами.

Стосунки гетьманів з ієрархами Київської митрополії завжди були досить складними й часом конфліктними з огляду на спроби останніх виступати стратегічними провідниками молоді козацької еліти та її очільників [40]. За влучним спостереженням М. Яременка, гетьманат і митрополія були двома різними кораблями, котрі не завжди йшли паралельними курсами й кожен з яких мав власні вітрила й стерно. У цій ситуації Мазепа сповідував більш помірковану лінію поведінки, аніж його попередник Самойлович, котрий зламав на виборах нового київського митрополита опозиційно налаштовану до козацтва групу в

середовищі кліру, очолювану Лазарем Барановичем, і фактично нав'язав вигідну йому кандидатуру Гедеона Святополка-Четвертинського, щодо якого він мав також і матримоніальні плани. Безумовно, на фоні цього протистояння Мазепа виглядав більш дипломатично й респектабельно. Маючи добру освіту та куртуазне виховання, глибоко знаючи всі нюанси внутрішньоцерковної політики, він дуже вправно схиляв на свій бік «духовних князів», котрі не тільки виступали духовними спільниками гетьмана, але часом ставали і його трубадурами. Йдеться не лише про таких церковних інтелектуалів і високих ієрархів, як Феофан Прокопович, Варлаам Ясинський чи Стефан Яворський, котрі уславлювали Мазепуправителя у своїх творах, поступово формуючи ідеологічні шати «козацькому князю». Не слід забувати також і про менш значних і помітних людей церкви — поетів-панегіристів, художників і скульпторів, талантом яких утверджувався й прославлявся маєстат Мазепи-правителя. І якщо цілком впевнено можна говорити про посилення конфесіоналізації православ'я в мазепинську епоху, яка була загальним трендом практично для всіх гілок християнства після Тридцятирічної війни і Козацької революції, то геть не випадає вести мову про секуляризацію, що розгорнулася у XVIII ст. вже як вияв імперської політики Росії [41].

У тісному зв'язку із проблемою взаємин гетьмана з елітами знаходиться питання про «реформи» у внутрішньополітичній сфері, які створюють довкола постаті Мазепи ореол «просвіченого володаря», що реалізовував «помірквану модернізацію» гетьманату. Ці зміни стосувалися буцімто централізації управління й зміцнення вищих і центральних органів влади (старшинських рад, Генеральної військової канцелярії та Генерального суду), розбудови постійного найманого війська, удосконалення податково-фінансових механізмів, підтримки церкви й освітніх проєктів. При ближчому розгляді, однак, виявляється, що діяльність та ініціативи гетьмана в цій сфері не мали на меті скільки-небудь системних і радикальних змін; а по-друге, швидше були спрямовані на відтворення системи, яка усталилася за правління його попередників. Що стосується адміністративної сфери, то її модель за Мазепи не зазнала жодних змін, котрі були б суголосними європейським тенденціям розбудови адміністративного права, чиновницького апарату й галузевих органів управління в канонах ранньомодерного камералізму. Їх пагони з'являться в гетьманаті хіба у 1720-х рр. значною мірою під тиском владної машини Російської імперії. Збільшення чисельності канцеляристів у вищих установах, чи розбудова гетьманського двору, у цьому випадку, не є критеріями якісних змін, оскільки відбувалися в рамках наявних управлінських інституцій та алгоритмів. Побудова найманої армії, як було згадано вище й буде узасаднено згодом, так і не перетворила її на дієвий військовий інститут, який би замінив собою станове козацьке військо. Так само, заходи в фіскальній сфері, які шукали стабільних джерел наповнення (але не збільшення) державного скарбу, мали м'ягкий характер і фактично були почерговим запуском апробованих раніше практик (монетна емісія, система акцизів і прямих податків тощо). При цьому, фінансова система Гетьманщини залишалася децентралізованою. Левова частка зборів осідала в регіональних

бюджетах, приватний гетьманський скарб не був відділений від публічного бюджету, а власне скарбниця Війська Запорозького не мала своєї адміністрації та очільника (уряд генерального підскарбія буде запроваджено тільки в 1728 р.). Всі проблеми, що існували й не були подолані в цій сфері, яскраво показав аудит гетьманських фінансів, проведений під час Бендерської комісії 1710 р., коли постало питання про статус приватних і публічних коштів у бюджеті Гетьманщини [42]. Зрештою, що стосується опікування церковними справами та інвестиціями в навчальні заклади, то Мазепа в цьому амплу не виходив за звичні функції патронату й донаторства, які мусив виконувати будь-який «добрий» володар ранньомодерного часу, адже саме в них виявлялася його побожність, милосердя й щедрість [43, С. 220—252; 44]. Ці спонуки й форми їх втілення не мали нічого спільного із раціоналістичним просуванням знання, освіти, добрих манер і правил, котрі б у душі пізнішого Просвітництва допомагали б вдосконалювати людську природу й були шляхом для досягнення «спільного блага» [45].

По-справжньому новою частиною політики ранньомодерних володарів, котра виходила за рамки суто мілітарної сфери, було їх прагнення встановити монополію на насильство всередині країни. Як показав аналіз, зроблений свого часу французьким істориком А. Корвізье на матеріалах Західної Європи, ця політика оприявнювалася в цілій низці заходів: від обмеження й ліквідації приватних армій аристократів, монополізації короною наборів рекрутів до армії й видачі офіцерських патентів, аж до кваліфікації карного права в частині тортур і покарань, регламентації носіння й зберігання зброї підданими, заборони дуелей тощо [46, С. 3—20]. Успіхи центральної влади в цій справі різнилися залежно від сфери та країни, але незалежно від результату вони стали символічним виявом утвердження силового суверенітету вищої влади. З цієї перспективи ми маємо в інший спосіб поглянути на два тяглих конфлікти, що припали на гетьманування Мазепа, котрі завжди суперечливо трактувалися істориками: протистояння гетьмана із Запорозькою Січчю та конфлікт із лідером правобережного козацтва Семеном Палієм — обидва конфлікти ніби дискредитували позитивний образ гетьмана-державника. Зазвичай дослідники не мали переконливих пояснень їх природи, адже обидві сторони були для них потенційно «добрими», тож робилися спроби подати їх як вимушене протистояння, спричинене політикою Москви чи Варшави або владні амбіції фігурантів [43, С. 121—134; 47, С. 139—208]. Насправді обидва конфлікти, попри всі видимі відмінності й відстань у часі (протистояння гетьманів із Кошем, звісно, розпочалося задовго до Мазепа), мали один спільний знаменник: Мазепа послідовно прагнув встановити жорсткий контроль над обігом вільної військової сили, бенефіціарами якої були Січ і правобережні козацькі полки.

У першому випадку йшлося про те, аби січовий військовий ресурс, як мінімум, не перейшов до рук Речі Посполитої або османців, а як максимум був обернений на поповнення гетьманського найманого війська. Ще одним мотивом приборкання «степового гультайства» і «палієвої вольниці», підконтрольних лише власним лідерам, була їх нейтралізація в «сірих зонах» Правобережжя

та Дикого Поля — це заважало контактам із сусідами й дестабілізувало життя прикордоння Гетьманщини. Але будь-які втручання в цю сферу автоматично загрожували політичному впливу кошових отаманів і старшинської верхівки правобережного козацтва. Тож Мазепа був змушений вдаватися до дуже гнучкої політики стосовно Коша, починаючи від періодичних економічних блокад (недопуску на Січ купців і торговельних караванів, продовольства й боеприпасів, часом навіть царського жалування), обмеження традиційного права виходу запорожців на зимові «лежі» в Гетьманщину, закінчуючи перехопленням запорозьких ватаг, які прагнули вступити на службу польській короні, й сприянням заснуванню тут московських фортець з гарнізонами, силами яких можна було б тримати контроль над запорожцями [35, С. 121—125].

Правобережні козацькі полки, котрі після завершення війн Священної ліги, опинилися в непевному становищі через брак коштів на їх утримання й відсутності в Речі Посполитій ясного бачення їх майбутнього, так само становили для Мазепи привабливий мілітарний ресурс. Варто нагадати, що ці формування постійно залучалися до рейдів гетьманських військ на Буджак і Єдисан, а також турецькі фортеці Північного Надчорномор'я в 1680—1690-х рр. Для Мазепи це було боєздатне й до того ж дармове військо, що добре знало степовий театр воєнних дій і охоче служило за здобич. Крім того, «паліївці» стабільно поповнювали наймані полки, а деякі їхні контингенти на початку 1700-х рр. масово перейшли на гетьманську службу, ставши новими сердюцькими полками [48]. Водночас ставки у змаганні за вплив тут були вищими, аніж у випадку із запорожцями, адже з початком Північної війни й введенням на Правобережжя гетьманського війська йшлося вже не тільки про встановлення силового, але й політичного верховенства Мазепи, як гетьмана «обох боків Дніпра».

Аби осягнути глибинність конфлікту Мазепа — Палій, до геополітичного контексту варто також долучити різкий контраст між ними, як різними патернами володарів. Мазепа, як зазначалося вище, являв собою цілком суголосний духу епохи вірець володаря-полководця, справою якого була стратегія, дипломатія і лише, як ефектний додаток — особиста присутність у війську та на полі битви. Натомість Палій належав до іншого, архаїчного типу козацького очільника, у першу чергу, військового командира, гідного члена лицарської спільноти Війська Запорозького, авторитета й опікуна («батька») для рядового товариства. Постає Палія як «козацького батька» вельми імпонувала запорожцям і декому з реєстрових козаків саме своєю відповідністю критеріям чеснот «справжнього» військового ватажка, що все життя проводив у походах, на відміну від зманіжених дуків-полковників, котрі воліли сидіти у своїх маєтках [35, С. 215—217]. Так чи інакше, ця різниця в типах лідерства, що зіграла свою роль у роковому конфлікті між гетьманом і фастівським полковником, так само добре відтінює тенденцію ранньомодерних державців до монополізації права на насильство, як один із головних атрибутів суверенної влади.

Дипломатія та війна

Вправність Мазепи-дипломата, з погляду концептуального бачення зовнішньополітичного курсу Гетьманщини, що дозволяв би зберігати статус напівсуверенної держави, але й збільшував її вплив у східноєвропейському та надчорноморському регіонах, визнавалася практично усіма дослідниками [1, С. 184—197; 43, С. 135—195; 49, С. 43—65; 50, С. 101—152]. Чи не найбільший інтерес для Мазепи становило утвердження контролю над Правобережною Україною, що в стратегічній перспективі мало б увінчатися возз'єднанням під гетьманською булавою «обох боків Дніпра». Водночас ще одним вектором зовнішньополітичної активності було Північне Надчорномор'я й власне саме Чорне море, до якого Гетьманщина не мала відкритого виходу, але всіляко намагалася послабити тут османський контроль і досягти сприятливого клімату для судноплавства й торгівлі. Попри те, що гетьмани традиційно були позбавлені зовнішньополітичної прерогативи, Мазепа, як і його попередники, прямо не порушуючи цієї норми, достатньо послідовно змушували Москву рахуватися з існуванням власної дипломатії, як такої, що буцімто утверджує інтереси московського престолу [51, С. 444—448; 52, С. 291—308]. У світлі цієї дипломатичної стратегії, гетьмани мали активні контакти з Річчю Посполитою, Молдавським і Волооським князівствами, Кримським ханством, Османською імперією, кочовими ордами й фронтірними козацькими спільнотами Східної Європи (ногайцями, буджацькими татарами, калмиками, запорозькими та донськими козаками). Гетьман не лише вмів послуговуватися всім наявним на той час дипломатичним інструментарієм (численні посольства, розсилка шпигунів, розбудова мережі інформаторів та посередників), але й мав чимало тих особистих якостей, на яких зауважували сучасники, котрі в сукупності робили з нього мало не ідеального володаря в його макіавеллівській версії: проникливого, обережного, хитрого й, за потреби, жорстокого.

Досягнення геополітичних цілей без застосування сили — новий тренд у міждержавних відносинах в Європі після завершення Тридцятирічної війни. Витончена дипломатична гра, створення альянсів, політика маніпуляцій, шантажу й інтриг були новими й великонадійними козирями в руках володарів, чії дипломати вигострювали свою майстерність на численних конгресах, посольських з'їздах, створюючи постійні дипломатичні місії й шпигунські мережі. У цьому відношенні Мазепа-дипломат виглядає не просто людиною свого часу, ба більше — взірцем для наслідування, талантами якого були захоплені істотно молодші від нього й малодосвідчені московський цар Петро I і шведський король Карл XII. Цікаво, що трактування ідеального правителя бароковим мистецтвом мазепиного часу надавало виразну перевагу мудрості й розважливості, ставлячи військові чесноти поряд із рештою. На зміну типажу гетьмана-воїна, котрий ділив тяготи похідного життя нарівні з усім військом, тижнями не зсїдав з коня і не раз особисто водив козаків в атаки, приходять гетьман-полководець, імпазантний і мудрий лицар, якому товаришує не лише хоробрий і відважний Марс, але й розумна та витончена Мінерва.

Дипломатія і точний розрахунок на війні для такого володаря відтепер важать аж ніяк не менше, а часом і більше, ніж груба військова сила. Мазепа в цьому амплу виступає постаттю винятково символічною, перевершивши всіх своїх попередників, зображення яких були витримані в традиційних канонах сарматського портрета. На гравюрах Івана Мигури, Інокентія Щирського та Данила Галяховського ми бачимо не сармата, а шляхетного лицаря в образі тріумфуючого Марса, закутого в ренесансні лати, в оточенні військових арматур і символів мистецтв і наук [53, Ч. 1, С. 164—165, 168—169; Ч. 2, С. 81]. Придворна куртуазність європейського штибу приходила на зміну спартанському стилю життя козацьких володарів, що безумовно не могли не відзначати очевидці, для яких гетьман-батько, авторитетний у жовнірському середовищі, поступався місцем гетьману-правителю, що їздив на війну не верхи, а в кареті. Зміна мілітарних акцентів в образі володаря мала подібні абриси й в загальноєвропейському масштабі: державцю відтепер личило перебувати на військових нарадах, схилившись над картами й заслуховувати рапорти полководців, аніж перебувати на бойовищі, наражаючи на ризик себе, а отже і стабільність усієї країни. Військові обладунки й батальні панорами залишаються хіба ефектними декораціями портретів монархів, що нагадували про їх архаїчну, але відтепер далеко не головну функцію оборонців краю.

Утім, дипломатія, як мистецтво можливого, рано чи пізно вичерпує свій ресурс, змушуючи вдатися до силового відстоювання своїх інтересів — війни. Ми свідомо залишаємо за рамками нашої уваги питання, чи володів якимись полководницькими талантами сам Мазепа. Це питання, хоч уже й поставлене в сучасній українській історіографії, але на нашу думку, далеке від свого розв'язання як в антропологічній, так і суто військово-історичній площині [54]. Натомість більш важливим нам видається характер військового будівництва в Гетьманщині того часу.

Період правління І. Мазепи підсумував творення й остаточну кристалізацію мілітарної моделі гетьманату. Гетьманське військо складалося переважно з ополчення лицарського (козацького) стану й відносно невеликого постійного найманого війська [21, С. 411—529; 35, С. 101—133; 55, С. 84—159; 56]. Іншою особливістю армії гетьманату була багатуокладна система її фінансування й утримання, яка розподілялася поміж центральним і місцевими бюджетами й більшою мірою була розрахована на війну «в обороні Вітчизни», себто воєнні дії на теренах краю та прилеглих театрах воєнних дій, котрі мали сезонний характер [35, С. 665—700].

Важливо зауважити, що достатність мілітарного потенціалу Гетьманщини, усвідомлювана його елітою, своєю зворотною стороною мала потужну військову підтримку Московської держави. Нагадаймо, що жоден із зовнішньополітичних проєктів Самойловича або Мазепи, котрий передбачав ведення масштабних воєнних дій, чи то за приєднання Правобережжя, чи то знищення турецьких форпостів у пониззі Дніпра, не реалізовувався ними без збройної допомоги Москви [43, С. 153—164; 57, С. 167—168, 188—190, 198—200]. Кремль мав можливість порядкувати в Україні достатньо великими польовими арміями. Складаючись переважно з полків «нового строю», вони могли бути достатньо швидко використані для захисту кордонів, або ж бути мобілізованими для довготрива-

лих кампаній, оборони ключових фортець. Окрім цього, у містах Лівобережної України продовжувало перебувати декілька московських гарнізонів. Військова допомога Кремля мала своєю ціною потенційну втрату оборонної самодостатності, а в дальшій перспективі й політичного суверенітету Гетьманщини.

Зауважимо, що ані Мазепа, ані Самойлович не прагнули кардинальної перебудови військово-політичної моделі гетьманату, яка довела свою цілковиту продуктивність і мілітарну достатність у війнах з турками й татарами, котрі на кінець XVII ст. залишилися головними противниками гетьманського війська. Їм швидше йшлося про перебирання до своїх рук контролю над кадровими призначеннями в найманому, та по можливості, козацькому війську та адміністрації. Другим важливим елементом політики в цій сфері був постійний пошук оптимальних джерел фінансування військових потреб гетьманату, в якому, однак застосовувалися методи, апробовані попередниками лівобережних гетьманів (експерименти зі здачею в оренду податкових зборів, акцизи, спроби монетної емісії тощо). Однак, замість централізації податкової системи та налагодження фіскальних механізмів, тут оприявнився «маятниковий» пошук можливостей отримання «швидких» готівкових коштів, який не давав жодних можливостей для збільшення військових асигнувань. Станова козацька республіка не могла без нагальної потреби кардинально змінити свій військовий устрій, не зачепивши політичного та інституційного. З погляду балансу сил усередині Гетьманщини та за її межами, що склався наприкінці XVII ст., ця модель працювала справно й ефективно, але щонайменша зміна цього балансу загрожувала вивести її зі стану рівноваги. Зникнення постійної необхідності докладати воєнні зусилля на Півдні зняло з порядку денного плани реорганізації козацького війська й збільшення чисельності найманих полків, які обговорювалися ще з кінця 80-х років XVII ст.: наявних сил було цілком достатньо, аби в разі необхідності захищати кордони, стримувати татарські набіги.

Однак, геополітична ситуація швидко і кардинально змінилася із початком Північної війни. Її перші бойові зіткнення виявилися невдачливими й для Московії, і для її союзників, що одразу ж актуалізувало використання військових ресурсів Гетьманщини [59]. Маючи у перспективі необхідність втримати контроль над Правобережною Україною, а згодом вибір поміж московською та шведською протекцією, Мазепа мав слабкі шанси, аби розраховувати на власні військові можливості. І справа тут не в тому, що дипломатичні важелі були йому ближчі, зрозуміліші й сам фундамент майбутнього шведського протекторату був розбудований саме завдяки їм. Насправді восени 1708 р. й далі аж до літа наступного року наспів той момент, коли тогу дипломата треба було змінити на лати полководця, аби втримати те, що дала до рук та сама дипломатія. Однак, Мазепі у вирішальний момент забракло військових сил і ресурсів. По-перше, тут треба згадати, що в козацькому війську, як ополченні лицарського стану, поширилася та сама поляризація симпатій, що й в старшинській верхівці. Військо, у кращому випадку, могло вичікувати розв'язки подій, а не слухняно виконувати накази гетьмана. По-друге, більшість гетьманської армії на той час була роз-

осереджена залогами в Правобережній Україні або була прикомандирована до московської армії. Так чи інакше, мусимо констатувати, що при всій своїй системності й стратегічності дипломатія І. Мазепи таки потребувала військового оперття й збройних важелів впливу, котрі б інструменталізували та захистили дипломатичні перемоги. Вочевидь, що в подіях 1708—1709 рр. цей тандем не спрацював, що продемонструвало результати надання гетьманом переваги дипломатичним комбінаціям перед військовою силою. Зрештою, цей фінал був наслідком не тільки й не стільки тактичних прорахунків, скільки певної стагнації у військовому будівництві гетьманату.

Ця ситуація виглядає виразним контрастом з європейським контекстом, де реалії Мілітарної революції змушували правителів навіть ресурсно і політично слабких держав дбати про розбудову постійних армій, як головних інструментів збереження суверенітету або ж завоювання життєвого простору. Своєю чергою, це спонукало до широкого реформування адміністрації, законодавства, фінансово-податкового устрою й економічної політики, котрі б живили мілітарні м'язи країни. Военні потреби й розбудова регулярних армій кардинальним чином вплинули не тільки на перекроєння політичної карти Європи, але й помітно скорегували розвиток державних моделей. Як не парадоксально це виглядає, але Гетьманщина, що була доволі мілітаризованою політією, у часи Мазепи поставила вдосконалення своїх військових інститутів на паузу, розплатившись за це втраатою суб'єктності.

Гетьманат і ранньомодерні трибутивні держави

Вводячи володарів і еліти Гетьманщини до порівняльної перспективи ранньомодерної Європи, варто поміркувати над ще одним аспектом, що, на нашу думку, оприявнить сутнісні риси його політичної природи. Йдеться про порівняння гетьманату із тими політіями Центрально-Східної Європи, які в сучасній історіографії називаються «трибутивними державами» («tributary states») (у першу чергу тими, що належали до християнського Окциденту) — Трансильванією, Молдавським і Волооським князівствами. Статус напівсуверенних держав стосовно імперій-протекторів, Османської та Священної Римської, вочевидь, дозволяє прирівняти до них і Гетьманщину. Подібно до наддунайських князівств, гетьманат у різні періоди історії визнавав над собою протекцію то Речі Посполитої, то Московського царства, то Османської імперії, що передбачало збереження досить широких прав і можливостей для його очільників і політичних еліт, залишених їм в обмін на лояльність і військову допомогу. З усього набору суверенних прав метрополія вилучала на свою користь хіба зовнішню політику й посередництво у конфліктах правителя краю із місцевою знаттю [60—64]. Компаративний аналіз політичного курсу правителів трибутивних держав і Гетьманщини потенційно може накреслити певні спільні знаменники в політичних практиках регіональних еліт, але найбільше показати відмінності поміж ними на рівні політичної культури, форм самоорганізації й ролі володаря. Зрештою, такий під-

хід міг би вести методологічну чіткість у дискусії стосовно політичного статусу й характеру стосунків Гетьманщини відносно Речі Посполитої або ж Московії. Як відомо, спектр оцінок статусу Гетьманщини та його юридичного оформлення в угодах і договірних статтях коливається від «васального» до «суверенного» залежно від того, який набір критеріїв добирається для аналізу [52, 65]. Водночас дослідження останніх років політичної історії трибутивних держав свідчать про те, що для них не вдається витворити якоїсь спільної типології й кожна з них являє собою вельми самобутній приклад лавірування поміж великими й сильними державами заради збереження своєї суб'єктності [66].

Гадаємо, такий ракурс усуне контрпродуктивні, але тривалі дискусії про те, чи був Мазепа послідовним «державником», а чи улесливим «колаборантом» стосовно Москви. Адже йтиметься, у першу чергу, про те, як він сам та очолювана ним політична еліта трактували природу своєї влади і як намагалися її реалізувати у зовнішній чи внутрішній політиці. Зовнішній тиск з боку метрополій на трибутивні держави залишався для них спільним знаменником, але його прояви були геть відмінними навіть у рамках однієї імперії, як свідчать приклади Трансильванії й Королівської Угорщини або Молдавії та Криму. Різними були й відповіді на ці геополітичні виклики регіональних еліт, кожна з яких змагалася не лише за збереження свого панівного становища в краї, але й часом прагнула вивищення й розширення свого впливу.

У випадку Мазепа та його прибічників, котрим історики часто закидали «нехтування національними інтересами», за влучним спостереженням Ореста Субтельного, «опір (мазепинців — *О. С.*) централізаторським реформам Петра I ґрунтувався на переконанні, що ті реформи порушують Переяславську угоду 1654 р., яка, за тлумаченням українців, гарантувала їм самоврядування» [67, С. 153]. Прикметно, що Субтельний розвинув цю тезу в своїй дуже оригінальній, але на жаль майже забутій нині, праці «Домінування Східної Європи: Крайовий нобілітет та іноземний абсолютизм 1500—1715» (1986), в якій Мазепу-політика було поставлено на одну порівняльну шкалу з володарями інших трибутивних держав Східної Європи — Ференцем Ракоці та Димитрієм Кантемиром [68].

Підбиваючи підсумки в нашому стислому аналізі постаті Івана Мазепа як ранньомодерного володаря, маємо підкреслити, що головний набір його питомих рис, який оприявнюється в самоідентифікації влади, стосунках правителя з елітами та його ідеологічному обґрунтуванні, реалізації головних функцій володаря, якими лишалися зовнішня політика та війна, виглядає цілком суголосним тим тенденціям, які оприявнилися в характері верховних правителів XVII ст. Цілковита «типовість» Мазепа для потестарного ландшафту ранньомодерної Європи, разом із тим, виявляє й певну специфіку, яку ми вбачаємо у вірності «гадяцькій моделі» політичного розвитку Гетьманщини, в якій особа володаря мислилася як першого серед рівних, а його права й прерогативи були результатом контракту поміж ним і політичним народом Війська Запорозького.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kentrzhynskij V. Mazepa. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кентржинський В. Мазепа. Київ, 2013. 496 с.].
2. Kovalevska, O. (Comp.) Mazepiana: materialy do bibliohrafi (1688—2009). Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688—2009) / Упоряд. О. Ковалевська. Київ, 2009. 248 с.].
3. Yatsenko, V. Osoblyvosti zobrazhennia hetmana Ivana Mazepy v suchasnij rosijskij istoriohrafii: holovni tendentsii. *Ukrainskij istorychnyj zbirnyk*. Вур. 17. Kyiv, 2014. 257-278 [in Ukrainian].
[Яценко В. Особливості зображення гетьмана Івана Мазепи в сучасній російській історіографії: головні тенденції. *Український історичний збірник*. Вип.17. Київ, 2014. С. 257—278].
4. Brewer, J. The Paradoxes of State Power. *Early Modern Europe: Issues and Interpretations*. Blackwell Publishing, 2006. 332-347.
5. Shennan, J. The Origins of the Modern European State, 1450—1725. Hutchinson University Library, 1974. 135 p.
6. Strayer, J. On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton University Press, 1970. 114 p.
7. Tilly, C. Reflections on the History of European State-Making. *The Formation of the States in Western Europe*. Princeton University Press, 1975. 3-83.
8. Cappa, C. Governance. *The Oxford handbook of Early Modern European History, 1350—1750*. Oxford, 2015. 2: 478-507.
9. Cuttica, C., Burges, G. Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe. *Monarchism and absolutism in Early Modern Europe*. Routledge, 2016. 1-17.
10. Ertman, T. Birth of the Leviathan. Building states and regimes in Medieval and Early Modern Europe. Cambridge, 2004. 363 p.
11. Henshall, N. The Myth of Absolutism Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. Routledge, 2013. 256 p.
12. Tilly, C. The Formation of National States in Western Europe. Princeton, 1975. 711 p.
13. Glete, J. War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500—1660. London; New York, 2002. 286 p.
14. Messina, S. A History of States and Economic Policies in Early Modern Europe. Routledge, 2019. 246 p.
15. Raeff, M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600—1800. New Haven, 1983.
16. Brekhunenko, V. Skhidna brama Yevropy. *Kozatska Ukraina v seredyni XVII—XVIII st.* Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст. Київ, 2014. 504 с.].
17. Horobets, V. "Volymo tsaria skhidnoho...". *Ukrainskij hetmanat ta rosijska dynastiia do i pislia Pereiaslava*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. 464 с.].
18. Smolij, S., Stepankov, V. Vlada v Ukrainskij derzhavi rannoho novoho chasu. *Ukrainskij Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII—XVIII st.* Кн. 1. Kyiv, 2018. 46-100 [in Ukrainian].

- [Смолій С., Степанков В. Влада в Українській державі раннього нового часу. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII—XVIII ст.* Кн. 1. Київ, 2018. С. 46—100].
19. Smolij, V., Stepankov, V. Fenomen Ukrainkoj natsionalnoj revoliutsii XVII st.: komparatyvni ta evgystychni proektsii. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ, 2019. 374 с.].
 20. Horobets, V. Derzhava i suspilstvo v Ukraini v rannij Novyj chas: praktyku Hetmanatu. *Vlada i suspilstvo v Ukraini. Istorychnyj kontekst.* Kyiv, 2013. 146-166 [in Ukrainian].
[Горобець В. Держава і суспільство в Україні в ранній Новий час: практики Гетьманату. *Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст.* Київ, 2013. С. 146—166].
 21. Diadychenko, V. Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII — rochatku XVIII st. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. Київ, 1959. 532 с.].
 22. Evarnickij, D. Istochniki dlya istorii zaporozhskih kazakov. T. 1. Vladimir, 1903 [in Russian].
[Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. Владимир, 1903. 1076 с.].
 23. Ohloblyn, O. Hetman Ivan Mazepa ta joho doba. New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto, 2001 [in Ukrainian].
[Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с.].
 24. Sokyрко, O. Rich Pospolyta Shliakhetska i Rich Pospolyta Kozatska: vijskovo-politychni paraleli seredyiny XVII—XVIII st. *Polsko-ukrainska vijskova spivpratsia protiahom istorii.* Kyiv, 2018. 94-123 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII—XVIII ст. *Польсько-українська військова співпраця протягом історії.* Київ, 2018. С. 94—123].
 25. Collins, J. The State. *Interpreting Early Modern Europe* / Ed. by C.S. Dixon and B. Kümin. Routledge, 2020. 215-243.
 26. Downing, B. The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton: Princeton University Press, 1992. 308 p.
 27. Yakovenko, N. Pro uchasnytsku kulturu iak typ “vidstani do vlady” v rannomodernij Ukraini. *Biuletyn Ukrainського товариства z doslidzhennia visimnadsiatoho stolittia.* Vyp. 2. 2024. 74-82 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. Про учасницьку культуру як тип «відстані до влади» в ранньомодерній Україні. *Бюлетень Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття.* Вип. 2. 2024. С. 74—82].
 28. Canny, N. Rethinking the relations of Elites and princes in Europe, from the 1590s to the 1720s. *Monarchy transformed. Princes and their elites in Early Modern Western Europe.* Cambridge, 2017. 349-381.
 29. Chukhlib, T. Proekt “kozatskoho kniazivstva” — istorychna alternatyva politychnoho ustroiu Hetmanshynu? *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal.* 2014. 4 (517): 71-93 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Проєкт «козацького князівства» — історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал.* 2014. № 4 (517). С. 71—93].
 30. Matskiv, T. Hetman Ivan Mazepa — kniaz Sviaschennoi Rymskoi imperii. *Ukrainskyj istoryk.* 1966. 3/4: 34-42 [in Ukrainian].
[Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа — князь Священної Римської імперії. *Український історик.* 1966. № 3/4. С. 34—42].

31. Papakin, H. Zmahannia za ukrainsku koronu u XVIII st.: pershi pretendenty. *Ranno-moderna Ukraina na perekhrestі tsyvilizatsij, derzhav ta rehioniv*. Kyiv, 2014. 120-129 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Змагання за українську корону у XVIII ст.: перші претенденти. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, держав та регіонів*. Київ, 2014. С. 120—129].
32. Yakovenko, N. “Hospodari vitchyzny”: uivlennia kozatskoi ta tserkovnoi elity Hetmanatu pro pryrodu, reprezentatsiiu i обов'язky vladу (do pochatku XVIII stolittia). *Yakovenko, N. Dzerkala identychnosti: Dolidzhennia z istorii uivlen ta idej v Ukraini XVI — pochatku XVIII stolittia*. Kyiv, 2012. 397-426 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття). *Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття*. Київ, 2012. С. 397—426].
33. Kohut, Z. From Commonwealth to Ukraine: the reconceptualization of “Fatherland” in Cossack Political Culture (1660—1680s). *Canadian Slavonic Papers*. 2014. 3/4: 269-289.
34. Kryvosheia, I. Neuriadova starshyna Ukrainiskoi kozatskoi derzhavy (XVII—XVIII st.). T. 1. Bila Tserkva, 2016 [in Ukrainian].
[Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII—XVIII ст.). Т. 1. Біла Церква, 2016. 530 с.].
35. Sokyrko, O. Kozatskij Mars. Derzhava ta vijsko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ, 2023. 912 с.].
36. Vasylieva, O. Dvir hetmaniv Livoberezhnoi Ukrainy u 1663—1734 rr. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663—1734 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 16 с.].
37. Kohut, Z., Mezentsev, V., Sytyj, Yu. Istoryko-arkheolohichni doslidy Baturyna 2020—2021 rr. Toronto, 2021 [in Ukrainian].
[Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Історико-археологічні досліді Батурина 2020—2021 рр. Торонто, 2021. 31 с.].
38. Vasylieva, O. Formuvannia tradytsii prydvornoho benketu v Hetmanschyni (druga polovyna XVII — persha tretyna XVIII st.). *Povsiakdennia rannomodernoї Ukrainy*. T. 1. Kyiv, 2013. 57-68 [in Ukrainian].
[Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII — перша третина XVIII ст.). *Повсякдення ранньомодерної України*. Т. 1. Київ, 2013. С. 57—68].
39. Sokyrko, O. Hetmanski pretoriantsi. Nadvirni formuvannia Ivana Mazepy kintsia XVII — pochatku XVIII stolittia. *Theatrum Humanae Vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv, 2012. 500-510 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII — початку XVIII століття. *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 500—510].
40. Plokhij, S. Nalyvajkova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernij Ukraini. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2001. 494 с.].
41. Yaremenko, M. Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliiia u XVIII stolitti. Lviv, 2017 [in Ukrainian]

- [Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православно-митрополія у XVIII столітті. Львів, 2017. 272 с.]
42. Vozniak, M. Benderska komisija po smerti Mazepu. *Mazepa: Zbirnyk (Pratsi ukraïnskoho naukovoho instytutu)*. Т. 46. Warsaw, 1938. 106-133 [in Ukrainian].
[Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа: Збірник (Праці українського наукового інституту)*. Т. 46. Варшава, 1938. С. 106—133].
43. Tairova-Yakovleva, T. Ivan Mazepa i Rossijskaya imperiya: istoriya “predatelstva”. Moscow, 2011 [in Russian].
[Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства». Москва, 2011. 525 с.]
44. Yaremenko, M. Kyievo-Mohylianska akademiia za hetmanuvannia Ivana Mazepu: pro et contra dvotysiachnoho kontynhentu vykhovantsiv. *Ivan Mazepa ta joho doba: istoriia, kultura, natsionalna pamiat*. Kyiv, 2008. 156-195 [in Ukrainian].
[Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: про ет контра двотисячного контингенту вихованців. *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять*. Київ, 2008. С. 156—195].
45. Outram, D. Enlightenment struggles. *Interpreting Early Modern Europe* / Ed. by C. Scott Dixon and Beat Kümin. Routledge, 2020. 417-442.
46. Corvisier, A. Armies and societies in Europe, 1494—1789. Indiana University Press, 1979. 209 p.
47. Stanislavskij, V. Zaporozka Sich ta Rich Pospolyta. 1686—1699. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686—1699. Київ, 2004. 357 с.]
48. Sokyрко, O. “Paliieva derzhava” i serdiuky v nevidomomu universali Ivana Mazepu 1704 r. *Ivan Mazepa i mazepynsi: Istoriiia ta kultura Ukrainy ostannoï tretyny XVII — pochatku XVIII st.: Nauk. zbirnyk*. Lviv, 2011. 48-58 [in Ukrainian].
[Сокирко О. «Палієва держава» і сердюки в невідомому універсалі Івана Мазепи 1704 р. *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Наук. збірник*. Львів, 2011. С. 48—58].
49. Krupnytskyj, V. Hetman Mazepa ta joho doba. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Крупницький В. Гетьман Мазепа та його доба. Київ, 2003. 240 с.]
50. Pavlenko, S. Ivan Mazepa. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Павленко С. Иван Мазепа. Київ, 2003. 414 с.]
51. Smolij, V., Stepankov, V., Horobets, V., Chukhlib, T. Dyplomatiia Ukrainskoho Hetmanatu v mizhnarodnykh politychnykh kombinatsiiah rannoho novoho chasu. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ, 2022. 512 с.]
52. Chukhlib, T. Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648—1714 rr. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. Київ, 2003. 518 с.]
53. Kovalevska, O. Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoi starshyny XVII—XVIII st. Kyiv, 2014. Ch. 1-2 [in Ukrainian].
[Ковалевська О. Зображення криз віки: іконографія козацької старшини XVII—XVIII ст. Київ, 2014. Ч. 1-2].
54. Chukhlib, T. Ivan Mazepa iak polkovodets: vijskovi pokhody do Khadzhybeiu, Pivnichnoho Prychornomia ta Krymu u 1687—1699 rr. *Chornomorska mynuvshyna*. 2015 (10): 3-16 [in Ukrainian].

- [Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор'я та Криму у 1687—1699 рр. *Чорноморська минувшина*. 2015 (10). С. 3—16].
55. Zaruba, V. *Ukrainske kozatske vijsko v rosijsko-turetskykh vijnah ostannoï chverti XVII stolittia*. Dnipropetrovsk, 2003 [in Ukrainian].
[Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. 462 с.].
56. Sokyrko, O. *Lytsari drugoho sortu. Najmane vijsko Livoberezhnoi Hetmanschyny 1669—1726 rr.* Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. Київ, 2006. 279 с.].
57. Almazov, A. *Politicheskij portret ukrainskogo getmana Ivana Samojlovicha v kontekste rusko-ukrainskix otnoshenij (1672—1687)*. Moscow, 2011 [in Russian].
[Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672—1687). Москва, 2011. 285 с.].
58. Kononenko, V. *Modernizatsiia Hetmanschyny: proekty kozatskoï administratsii 1687—1764 rr.* Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687—1764 рр. Київ, 2017. 305 с.].
59. Dyadichenko, V. *Ukrainskoe kazackoe vojsko v konce XVII — nachale XVIII v.v: Poltava: K 250-letiyu Poltavskogo srazheniya: Sbornik statej*. Moscow, 1959. 246-268 [in Russian].
[Дядиченко В. Українське казачке войско в концe XVII — начале XVIII в.в: *Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей*. Москва, 1959. С. 246—268].
60. Pálffy, G. *Hungary between Two Empires 1526—1711*. Bloomington, 2021. 318 p.
61. Panaite, V. *Power Relationships in the Ottoman Empire. Sultans and the Tribute-Paying Princes of Wallachia and Moldavia (16th — 18th centuries)*. *Revue des études sud-est européennes*. Vol. 37-38. Bucarest, 1999—2000: 47-78.
62. *Tributary Empires in Global History* / Ed. by P.F. Bang and C.A. Bayly. Palgrave Macmillan, 2011. 336 p.
63. *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth-Seventeenth Centuries* / Ed. G. Kármán and L. Kunčević. Brill, 2013. 450 p.
64. Wasiucionek, M. *The Ottomans and Eastern Europe Borders and Political Patronage in the Early Modern World*. I.B. Tauris, 2019. 296 p.
65. Smolij, V., Stepankov, V. *Ideia protektorstva v heopolitychnij doktryni Bohdana Khmelnytskoho ta pereiaslavskij projekt 1654 roku: Tematychni narysy*. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проект 1654 року: Тематичні нариси. Київ, 2023. 144 с.].
66. Kołodziejczyk, D. *What is inside and what is outside? Tributary States in Ottoman Politics. The European Tributary States in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* / Ed. by G. Karman and L. Kuncevic. Brill, 2013: 430-431.
67. Subtelnyj, O. *Mazepynsi. Ukrainskij separatyzm na pochatku XVIII st.* Kyiv, 1994 [in Ukrainian].
[Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. 240 с.].
68. Subtelny, D. *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500—1715*. McGill-Queen's University Press, 1986. 270 p.

Надійшла / Received 24.07.2024

Oleksii SOKYRKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Docent at the Department of Ancient and Modern History of Ukraine,

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

sag@univ.kiev.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3841-9782>

IVAN MAZEPA AS AN EARLY MODERN RULER

The purpose of the article is to analyze the figure of Hetman Ivan Mazepa and his activities in the context of institutional, social, and worldview changes experienced by the states of Early Modern Europe. Retrospective analysis of the numerous factual material accumulated in Mazepian studies requires the application of new **methodological approaches**, in particular, a synchronous comparison of these spheres of the hetman's activities with the trends of changes in the role of the ruler developed by the modern new political history. **The main results** of the study are a consistent consideration of various aspects of Mazepa's activity through the prism of the hetmanate's political ideology, his relations with secular and church elites, and the main directions and nature of foreign and domestic policy. Changes in the interpretation of the ruler's personality by political texts and eulogies of the era are analyzed, the hetman's preference for diplomatic methods over military ones is noted, the peculiarities of the development of military institutions of the hetmanate against the background of the Military Revolution are revealed. The author sees **the prospect of further studies** on the role and functions of hetmans as early modern rulers in their comparative analysis with the rulers of the tributary states of Central-Eastern Europe. **The conclusions** substantiate the "typicality" of Mazepa's role and activity in the government landscape of Early Modern Europe, consistent with the trends of the 17th century, which preserved many pre-modern features in the status and functions of the rulers. The power of the hetman was based on the political elite and institutions created as a result of the synthesis of the Rzeczpospolita and Cossack political traditions. The combination of these trends formed a "participatory" model of management and distribution of power prerogatives. They were based on a balance between vertical power hierarchies and horizontal connections. This model of the political system did not undergo modernization even under the influence of wars and other geopolitical challenges of the late 17th and early 18th centuries, at a time when neighboring states, in the struggle for political and military leadership, began to improve their mechanisms for mobilizing military and economic potential.

Keywords: *Cossack Hetmanate, I. Mazepa, Cossack Officials, Muscovite Tsardom, Rzeczpospolita, diplomacy, army, state governance.*